

δαλάκη. Στο διάβασμά τους ίσως βοηθήσει ο προβληματισμός που αναπτύχθηκε στις προηγούμενες παραγράφους για το κοινωνικό υπόβαθρο του φαινομένου στη χώρα μας.

Απρίλης '89
Κώστας Σημίτης

Νίκος Μουζέλης

Ο ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ
ΝΕΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΜΑΖΩΝ
ΣΤΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ;

Η έννοια του λαϊκισμού παίζει κεντρικό ρόλο στις διάφορες αναλύσεις γύρω από τη φύση και τη λειτουργία του μεταδικτατορικού πολιτικού συστήματος στη χώρα μας. Αξίζει λοιπόν τον κόπο να εξετάσουμε με προσοχή τις κύριες θεωρητικές διαμάχες γύρω από αυτόν τον εξαιρετικά προβληματικό όρο. Από αυτή τη σκοπιά το άρθρο αυτό δεν επικεντρώνεται σε μια εξέταση του ΠΑΣΟΚ και γενικά των λαϊκιστικών χαρακτηριστικών της μεταδικτατορικής ελληνικής κοινωνίας. Σκοπός του είναι μάλλον η θεωρητική διερεύνηση της έννοιας του λαϊκισμού και του τρόπου με τον οποίο η έννοια αυτή μπορεί να μας βοηθήσει να καταλάβουμε καλύτερα μακροχρόνιες πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε άλλες ημιπεριφερειακές κοινωνίες οι οποίες, όπως η χώρα μας, απέκτησαν σχετικά νωρίς (δηλαδή στο 19ο αιώνα) κοινοβουλευτικούς θεσμούς διακυβέρνησης.

Στη σχετική φιλολογία συναντάμε τρεις κυρίως θέσεις για το θέμα του γενικού ορισμού και της θεωρίας του λαϊκισμού.

Η πρώτη θέση είναι τελείως αρνητική υποστηρίζοντας ότι ο λαϊκισμός αναφέρεται σε τόσο μεγάλη ποικιλία φαινομένων (π.χ. στο ρωσικό κίνημα των ναρόντικων,

στα αγροτικά κινήματα της Νότιας Αμερικής προς τα τέλη του 19ου αιώνα, στα μεσοπολεμικά αγροτικά κινήματα της Ανατολικής και Νότιας Ευρώπης, στα τριτοκοσμικά λαϊκιστικά καθεστώτα, στις βοναπαρτικού τύπου δικτατορίες και ούτω καθεξής) ώστε είναι αδύνατον να εντοπίσουμε τα κοινά εκείνα χαρακτηριστικά τους που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε λαϊκιστικά και που θα μπορούσαν να δικαιώσουν την επιστημονική χρήση του όρου. Κατά συνέπεια, υποστηρίζει η σχολή αυτή, η λέξη «λαϊκισμός» θα 'πρεπε να απαλειφθεί από το λεξιλόγιο των κοινωνικών επιστημών.

Η δεύτερη θέση υιοθετεί έναν πολύ στενό ορισμό του λαϊκισμού περιορίζοντας το εύρος του σ' ένα από τα γενικά χαρακτηριστικά των λαϊκιστικών φαινομένων. Για παράδειγμα, υπήρξαν προσπάθειες ταύτισης του λαϊκισμού αποκλειστικά με κινήματα και ιδεολογίες αγροτικής προέλευσης, ή αντίθετα με πολυταξικά κινήματα στις πόλεις, του τύπου που συναντούμε στη Λατινική Αμερική.

Η τρίτη τελικά θέση αναφέρεται σε προσπάθειες κατασκευής ορισμών/θεωριών που να περικλείουν τα περισσότερα κινήματα που συμβατικά αποκαλούμε λαϊκιστικά. Ο Laclau¹ π.χ. υποστηρίζει ότι όπως οι ταξικές διαιρέσεις και αντιφάσεις προκαλούν ταξικές «εγκλήσεις» (δηλαδή ιδεολογίες που εγγαλούν το λαό σαν τα-

1. Ernesto Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, 1977.

ξικό υποκειμένο), στο πολιτικό επίπεδο η αντικειμενική διαίρεση μεταξύ λαού και συγκροτήματος εξουσίας προκαλεί λαϊκές εγκλήσεις. Για τον Laclau, λαϊκισμός είναι η άρθρωση λαϊκών εγκλήσεων/ιδεολογιών αντιθετικών προς το συγκρότημα εξουσίας. Στην περίπτωση που η ανταγωνιστική αυτή άρθρωση των λαϊκών ιδεολογικών στοιχείων πραγματώνεται από τις εκμεταλλευόμενες τάξεις, τότε ο λαϊκισμός είναι αριστερού, προοδευτικού τύπου· ενώ στην περίπτωση που πραγματώνεται από περιθωριακές μερίδες των κυρίαρχων τάξεων, στην προσπάθειά τους να επανασυγκροτήσουν το μπλοκ της εξουσίας προς όφελός τους, τότε ο λαϊκισμός είναι αντιδραστικός (π.χ. φασισμός).

Πιο πρόσφατα, η Margaret Canovan² επεσήμανε, κατά λιγότερο θεωρητικό τρόπο, επτά διαφορετικούς τύπους λαϊκισμού: τον επαναστατικό λαϊκισμό των διανοουμένων, το λαϊκισμό των αγροτών, τον ριζοσπαστισμό των επιχειρηματιών-αγροτών (farmers), τη λαϊκιστική δικτατορία, τη λαϊκιστική δημοκρατία, τον αντιδραστικό λαϊκισμό και το λαϊκισμό των πολιτικών. «Όλες οι μορφές λαϊκισμού χωρίς εξαίρεση», γράφει η Canovan, «συνεπάγονται κάποια μορφή έκκλησης προς το λαό και όλες είναι αντι-ελιτίστικες με τη μία ή την άλλη έννοια». Παρά τη διαφορετική τους θεωρητική προσέγγιση στο πρόβλημα, και ο Laclau και η Canovan φαίνεται να συμφωνούν ως προς τα στοιχεία που συνιστούν τον πυρήνα

2. Margaret Canovan, *Populism*, 1981.

του λαϊκισμού: την *έκκληση προς το λαό και τον αντι-ελιτισμό*.

Η δυσκολία και με τους δύο αυτούς ορισμούς του λαϊκισμού έγκειται στο ότι είναι τόσο γενικοί ώστε να καλύπτουν σχεδόν κάθε σύγχρονο, ριζοσπαστικό πολιτικό κίνημα. Για παράδειγμα, η *έκκληση προς το λαό και ο αντι-ελιτίστικος προσανατολισμός* συνιστούν τα κυριότερα στοιχεία των ιδεολογιών όλων των λενινιστικών-κομμουνιστικών κομμάτων που δεν βρίσκονται στην εξουσία και που με κανέναν τρόπο δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν ως λαϊκιστικά κόμματα. Τα δύο αυτά χαρακτηριστικά τα συναντούμε επίσης στα ανερχόμενα δυτικοευρωπαϊκά σοσιαλιστικά και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα στα τέλη του περασμένου αιώνα και, σε πιο αμβλυμένη μορφή, σε πολλά «ρουσφετολογικά», πελατειακά κόμματα στην αντι-ολιγαρχική, μεταρρυθμιστική τους περίοδο. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις διαπιστώνουμε σαφείς προσπάθειες *έκκλησης προς το λαό και κινητοποίησής του ενάντια σε ένα πολιτικό, οικονομικό ή και πολιτιστικό κατεστημένο*.

Κατά τη γνώμη μου, η προσπάθεια εντοπισμού της αποφασιστικής διαφοράς μεταξύ λαϊκισμού και κομμάτων/κινήματων του τύπου που ανέφερα πιο πάνω δεν μπορεί να περιοριστεί στο επίπεδο της *ιδεολογίας*. Θα πρέπει επίσης να πάρουμε υπόψη μας τις *οργανωτικές δομές τέτοιων κινήματων και ιδιαίτερα τον τύπο της εξουσιαστικής σχέσης που υπάρχει μεταξύ αρχηγών, στελεχών και οπαδών*. Από αυτή τη σκοπιά, τα λαϊκι-

στικά κινήματα, στη λογικά καθαρή τους μορφή, εμφανίζουν μίαν άμεση και αδιαμεσολάβητη σχέση μεταξύ ηγεσίας και απλών μελών. Κι αυτή ακριβώς η σχέση, στο οργανωτικό επίπεδο, εξασθενίζει τα ενδιάμεσα επίπεδα εξουσίας. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι στα λαϊκιστικά κινήματα δεν υπάρχουν ενδιάμεσες οργανωτικές ή διοικητικές δομές. Σημαίνει απλώς ότι η νομιμοποίηση και η εξουσία των ενδιάμεσων διοικητικών στρωμάτων ή στελεχών δεν έχει τις ρίζες της ούτε σε μια αυτόνομη τοπική βάση (όπως στην περίπτωση του παραδοσιακού πελατειακού κόμματος) ούτε σε σχετικά αυτόνομες γραφειοκρατικές δομές που δεν μπορούν να παραγκωνιστούν εύκολα από τον πολιτικό ηγέτη (όπως σε πολλά δυτικοευρωπαϊκά κόμματα). Με άλλα λόγια, οργανωτικές δομές υπάρχουν στα λαϊκιστικά κινήματα, όπως υπάρχουν χαρισματικές προσωπικότητες στα μη λαϊκιστικά κόμματα. Η βασική διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι ο λαϊκιστής ηγέτης σε περίπτωση σύγκρουσης με τα οργανωτικά στελέχη του μπορεί εύκολα να τα παραγκωνίσει, πράγμα που δεν μπορεί να κάνει ο μη λαϊκιστής ηγέτης, χαρισματικός ή μη.

Έτσι, αν δούμε το λαϊκισμό σαν έναν τρόπο πολιτικής ενεργοποίησης ή ένταξης των λαϊκών στρωμάτων στην πολιτική αρένα, αυτός ο τρόπος ένταξης είναι διαφορετικός και από τον πελατειακό τρόπο ένταξης (δηλαδή τον τρόπο που χαρακτηρίζει τα πιο παραδοσιακά κόμματα που βασίζονται σε ισχυρούς τοπικούς πάτρωνες με εκτεταμένες εκλογικές πελατείες) και από τον μη προ-

σωποπαγή, πιο γραφειοκρατικό τρόπο ένταξης που βλέπουμε στα πολιτικά συστήματα της Δυτικής Ευρώπης.

Τρόποι μετάβασης στη μετα-ολιγαρχική πολιτική

Θα προσπαθήσω να συγκεκριμενοποιήσω τους παραπάνω τρεις τρόπους πολιτικής ένταξης παίρνοντας ως παράδειγμα τον τρόπο μετάβασης από τον ολιγαρχικό κοινοβουλευτισμό (τον λεγόμενο παλαιοκομματισμό στην Ελλάδα) σε ένα κοινοβουλευτικό σύστημα βασισμένο σε ευρύτερη λαϊκή συμμετοχή. Ο ολιγαρχικός κοινοβουλευτισμός είναι ένα σύστημα κυριαρχίας όπου η ενεργός πολιτική αποτελεί μέλημα ενός μικρού αριθμού προνομιούχων οικογενειών που καταφέρνουν να διατηρήσουν ένα φιλελεύθερο, πλουραλιστικό αντιπροσωπευτικό σύστημα (με τις συνήθεις ελευθερίες του λόγου, του συνεταιρίζεσθαι κτλ.), ενώ ταυτόχρονα επιτυγχάνουν τον αποκλεισμό της συντριπτικής πλειοψηφίας των λαϊκών τάξεων από την πολιτική αρένα. Οι τρόποι αποκλεισμού των λαϊκών τάξεων είναι είτε νομικοί (π.χ. η σύνδεση του εκλογικού δικαιώματος με την κατοχή ιδιοκτησίας ή το μορφωτικό επίπεδο) είτε εδράζονται στην ικανότητα των τοπικών προυχόντων να ελέγχουν τις ψήφους των κατώτερων τάξεων λίγο-πολύ αυτόματα με προσφυγή στην εκλογική νοθεία, τον άμεσο καταναγκασμό και σε άλλες μορφές πολιτικής χειραγώγησης.

Έπεται ότι στα ολιγαρχικά κοινοβουλευτικά καθε-

στώτα οι πολιτικές δυνάμεις συνιστούν περισσότερο «πολιτικές λέσχες» (δηλαδή χαλαρούς συνδέσμους προυχόντων) παρά καλά οργανωμένα κόμματα με μαζική υποστήριξη. Αυτός ο περιοριστικός τύπος κοινοβουλευτισμού ξεπεράστηκε στη μεν Δυτική Ευρώπη στα μέσα/τέλη του 19ου αιώνα, ενώ σε πολλές βαλκανικές και λατινοαμερικανικές πολιτείες (στις οποίες για συντομία θα αναφέρομαι χρησιμοποιώντας τον όρο *κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια* ή απλά *ημιπεριφέρεια*) το ολιγαρχικό μονοπώλιο των προυχόντων σπάει στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα (στην Ελλάδα, όπως είναι γνωστό, αυτό έγινε με το πραξικόπημα του 1909 και τη μετέπειτα άνοδο του βενιζελισμού).

Διατρέχοντας τον κίνδυνο της υπεργενίκευσης, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι σε αρκετές κοινωνίες του καπιταλιστικού κέντρου η ανάπτυξη ισχυρών εργατικών σωματείων και πολιτικών κομμάτων της εργατικής τάξης (στα τέλη του 19ου αιώνα), σε συνδυασμό με άλλους ευνοϊκούς παράγοντες, είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας ισχυρής και αυτόνομης κοινωνίας πολιτών (*civil society*). Σε συνθήκες κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης, η ισχυρή και αυτόνομη κοινωνία των πολιτών συνίσταται σε διάφορες ομάδες συμφερόντων που εκπροσωπούν και τις ανώτερες και κατώτερες κοινωνικές τάξεις καθώς και μη ταξικά συμφέροντα. Τέτοιες ομάδες έχουν τη δυνατότητα να θέτουν σοβαρά όρια στις επεμβάσεις και χειραγωγήσεις του κράτους, συμβάλλοντας έτσι στην εδραίωση της αρχής της υπεροχής της κοινωνίας πολιτών απέναντι

σε αυτούς που κατέχουν τα μέσα καταστολής και διοίκησης. Αναφορικά με τις ομάδες συμφερόντων που εκπροσωπούν την εργατική τάξη, μια τέτοια κατάσταση συνεπάγεται την ένταξή τους στη διευρυνόμενη πολιτική αρένα με έναν λιγότερο κάθετο και περισσότερο αυτόνομο τρόπο.

Με τον όρο «αυτονομία» εννοώ εδώ τόσο τη σχετική ανεξαρτησία των οργάνωσης των κατώτερων κοινωνικών τάξεων απέναντι στο κράτος όσο και την ανεξαρτησία τους απέναντι σε ηγέτες που αποπειρώνται να υπονομεύσουν ή να παρακάμψουν τις οργανωτικές δομές σε μια προσπάθεια κινητοποίησης και καθοδήγησης των μαζών με δημοψηφιστικό, πατερναλιστικό τρόπο. Ελλείψει καλύτερου όρου, θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε αυτόν τον πιο οριζόντιο τρόπο ένταξης των κατώτερων τάξεων στην πολιτική ως *ενσωματικό* (integrative) για να τον διακρίνουμε όσο γίνεται σαφέστερα από τους πιο κάθετους τρόπους ένταξης, που άλλωστε είναι και πιο χαρακτηριστικά τυπικοί στις καπιταλιστικές χώρες της κοινοβουλευτικής ημιπεριφέρειας. Στις χώρες αυτές —για διάφορους λόγους που έχουν να κάνουν και με τη δομή του κράτους πριν από την ανεξαρτησία τους και με τον τρόπο εξέλιξης των κοινοβουλευτικών θεσμών και του βιομηχανικού καπιταλισμού στη μετά την ανεξαρτησία περίοδο— δεν δημιουργήθηκε ποτέ μια ισχυρή κοινωνία πολιτών. Πράγματι, η τάση του κράτους να εμποδίζει το σχηματισμό αυτόνομων ομάδων συμφερόντων φαίνεται να αποτελεί συστατικό γνώρισμα του πολιτικού συστή-

ματος στην ημιπεριφέρεια. Φυσικά η μορφή που παίρνει ο κρατικός αυταρχισμός αλλάζει ανάλογα με τις πολιτικές συγκυρίες και τους βασικούς δομικούς μετασχηματισμούς της κοινωνίας (π.χ. ο κρατικός αυταρχισμός διαφέρει από την πριν στη μετά την ανεξαρτησία περίοδο, ή από την ολιγαρχική στη μετα-ολιγαρχική περίοδο). Όμως, σε όλες τις περιπτώσεις, βλέπουμε τη συστηματική εχθρότητα του κράτους απέναντι σε κοινωνικές δυνάμεις που προσπαθούν να σχετισθούν μαζί του από σχετικά αυτόνομη θέση. Έτσι, οι οργανώσεις των κατώτερων τάξεων στην ημιπεριφέρεια βραχυκυκλώνονται από ένα «υπεραναπτυγμένο» κράτος που σταθερά προσπαθεί να τους επιβάλει την κηδεμονία του, ιδιαίτερα καθώς αυξάνονται ο αριθμός των μελών τους και οι οργανωτικοί τους πόροι.

Στις συνθήκες αυτές και μέσα στη διαδικασία διευρυνσης της πολιτικής συμμετοχής στην κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως *συσσωματικό* (incorporative) τον τρόπο με τον οποίο οι κατώτερες τάξεις εντάσσονται στην πολιτική και τον τρόπο με τον οποίο οι οργανώσεις που τις αντιπροσωπεύουν σχετίζονται με το κράτος.

Λαϊκισμός και σύστημα πελατείας

Ας στρέψουμε τώρα την προσοχή μας σε δύο τρόπους συσσωμάτωσης που αποτελούν χαρακτηριστικά τυπικά

γνωρίσματα της πολιτικής στην κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια: στο σύστημα της πολιτικής πελατείας και το λαϊκισμό.

Μια ασφαλής (από την άποψη της διατήρησης του status quo) λύση στα προβλήματα που δημιουργούνται από την πολιτική κινητοποίηση και τη διευρυμένη πολιτική συμμετοχή στους περιφερειακούς και ημιπεριφερειακούς σχηματισμούς είναι η χρησιμοποίηση κάθετων δικτύων σχέσεων πάτρωνα-πελάτη για την ένταξη των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων στην πολιτική σε εθνικό επίπεδο. Πραγματικά, τα εκτεταμένα δίκτυα πολιτικής πελατείας, που τέμνουν και παρεμποδίζουν την οριζόντια οργάνωση των άμεσων παραγωγών σε ταξική βάση, αποτελούν τυπική μορφή οργάνωσης σε ολιγαρχικά κοινοβουλευτικά πολιτικά καθεστώτα. Και, αντίθετα με ό,τι πιστεύουν μερικοί πολιτικοί επιστήμονες, ο «εκσυγχρονισμός» δεν εξαλείφει αναγκαστικά το σύστημα της πολιτικής πελατείας. Τα δίκτυα της πατρωνείας έχουν την τάση να διατηρούνται ακόμα και μετά την έκλειψη της ολιγαρχικής πολιτικής και την ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού, φυσικά με διαφορετική και λιγότερο παραδοσιακή μορφή. Πολλές εμπειρικές μελέτες έχουν δείξει ότι η είσοδος των μεσαίων και κατώτερων τάξεων στην πολιτική μπορεί θαυμάσια να συμβαδίζει με τη διαίωση των κάθετων πελατειακών μορφών οργάνωσης στην περιφέρεια και ημιπεριφέρεια του καπιταλισμού.

Ένας άλλος τυπικός τρόπος πολιτικής ένταξης είναι

ο λαϊκισμός. Στην κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια, λόγω των μεγάλων διαταραχών που δημιουργούνται από τη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου και τη σχετικά απότομη είσοδο των μαζών στην πολιτική, τα δίκτυα της πολιτικής πελατείας συχνά δεν καταφέρνουν να εντάξουν τις νέες μάζες στις κάθετες δομές τους. Επειδή ακριβώς απουσιάζει η δυτικού τύπου κυριαρχία αυτόνομων οργανώσεων με ισχυρό θεσμικό υπόβαθρο και ικανότητες οριζόντιας ενσωμάτωσης, ο λαϊκισμός μπορεί να προσφέρει ένα άλλο πλαίσιο για την πολιτική ένταξη των κατώτερων τάξεων.

Ο λαϊκισμός, είτε με τη μορφή ξεχωριστών οργανώσεων (π.χ. κόμματα) είτε με τη μορφή κινημάτων, συνεπάγεται πάντα έναν ιδιαίτερο τύπο πολιτικής κινητοποίησης των μαζών και συμμετοχής τους στην πολιτική: πρόκειται για έναν τύπο πολιτικής κινητοποίησης/ένταξης που αν και είναι κάθετος, εντούτοις διαφέρει χτυπητά από τον πελατειακό τύπο. Βέβαια, αναφορικά με τη μετάβαση από την ολιγαρχική στη μαζική πολιτική στην ημιπεριφέρεια, το πέρασμα από το παραδοσιακό σε ένα πιο «σύγχρονο» σύστημα πολιτικής πελατείας και η άνοδος των λαϊκιστικών κινήματων μπορούν να θεωρηθούν ως δύο διαφορετικοί τρόποι υπονόμησης της ολιγαρχικής πολιτικής και εδραίωσης λιγότερο περιοριστικών μορφών πολιτικής συμμετοχής. Πράγματι, και στις δύο περιπτώσεις, σπάει τελικά το πολιτικό μονοπώλιο ενός μικρού αριθμού πανίσχυρων οικογενειών και επιτυγχάνεται: η είσοδος νέων ανδρών στο παιχνίδι

της εξουσίας, η μετάβαση από πολιτικές λέσχες προυχόντων σε πιο καλά οργανωμένα και συγκεντρωτικά κόμματα, η εφαρμογή σειράς μεταρρυθμίσεων στους τομείς της εργατικής νομοθεσίας, της παιδείας κτλ.

Όμως, παρά τις ομοιότητες αυτές μεταξύ του πελατειακού μετασχηματισμού και της λαϊκιστικής κινητοποίησης ως μηχανισμών πολιτικής ένταξης, υπάρχουν βασικές διαφορές. Στην περίπτωση του συστήματος της πολιτικής πελατείας οι νέες πολιτικές ελίτ καταφέρνουν να απαλλαγούν από τον ασφυκτικό εναγκαλισμό της ολιγαρχίας ενεργοποιώντας, επεκτείνοντας και αναδιοργανώνοντας προς όφελός τους τα ήδη υπάρχοντα παραδοσιακά δίκτυα πατρωνείας. Με αυτή την έννοια, στο οργανωτικό επίπεδο δεν υπάρχει ριζική απομάκρυνση από τον ολιγαρχικό τύπο πολιτικών σχέσεων. Από την άλλη μεριά, στην περίπτωση του λαϊκισμού η νέα πολιτική ελίτ πετυχαίνει να εισέλθει στους διαδρόμους της εξουσίας και να εδραιώσει τη θέση της στη μετα-ολιγαρχική πολιτική αρένα με έναν τύπο κινητοποίησης που από *ιδεολογική* και *οργανωτική* άποψη αποτελεί μια πιο ριζοσπαστική ρήξη με την πολιτική του Ancien Régime.

Διαφορές στο επίπεδο της ιδεολογίας: Βενιζέλος και Σταμπολίσκι

Αν προσπαθήσουμε να διαφοροποιήσουμε το λαϊκισμό από τον πελατειακό τρόπο ενσωμάτωσης χρησιμοποιών-

τας ιδεατούς τυπικούς όρους (ideal types), βλέπουμε αμέσως μια χτυπητή διαφορά στο επίπεδο της ιδεολογίας. Τα ιδεολογικά θέματα του λαϊκιστικού λόγου εστιάζονται πρωταρχικά στον ανταγωνισμό μεταξύ «λαού» και «κατεστημένου», φτωχών εναντίον πλουσίων και ούτω καθεξής, θέματα δηλαδή που κατά κανόνα διαδραματίζουν ελάχιστο ρόλο στις μη λαϊκιστικές ιδεολογίες (είτε επειδή δεν τίθεται σε αυτά η έμφαση είτε επειδή δεν είναι πλήρως συστηματοποιημένα ή ενσωματωμένα σε μια συνολική κοσμοθεωρία).

Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, το «εκσυγχρονιστικό» πρόγραμμα και η ιδεολογία του Βενιζέλου δεν διέφεραν και τόσο πολύ από τις ιδεολογίες της ολιγαρχικής περιόδου. Πράγματι, πολλοί έλληνες ιστορικοί ορθώς υποστηρίζουν ότι οι μεταρρυθμίσεις του Βενιζέλου δεν ήταν παρά συνέχεια ή αποκορύφωση των ιδεών και μεταρρυθμίσεων που είχε ήδη εγκαινιάσει ο Χαρίλαος Τρικούπης. Είναι αλήθεια, βέβαια, ότι ο βενιζελισμός επέκρινε έντονα τη φαυλοκρατία και τον ηθικό εκφυλισμό του παλαιού πολιτικού κατεστημένου (του παλαιοκομματισμού): ότι ενθάρρυνε το λαό να αποτινάξει το ζυγό των τζακιών κι ότι επαγγέλθηκε μεγαλύτερη κοινωνική δικαιοσύνη. Όμως η έμφαση δόθηκε στον εκσυγχρονισμό και στο ηρωικό πανεθνικό όραμα του αλυτρωτισμού, της Μεγάλης Ιδέας, παρά στις κοινωνικές ανισότητες και αδικίες. Από την άλλη μεριά, ο αγροτικός λαϊκισμός του Σταμπολίσκι στη Βουλγαρία, που η ιδεολογία του στρεφόταν σφοδρά εναντίον του κατεστημένου, εναντίον της

Δύσης και εναντίον των πόλεων, αποτέλεσε σαφή ρήξη με τις ιδεολογίες που επικρατούσαν στην ολιγαρχική περίοδο. Πρόσθετη απόδειξη αποτελεί η συνεπής εχθρότητα και αντίθεση του Σταμπολίσκι στο милитарισμό και τον σωβινιστικό εθνικισμό του Βασιλέα Φερδινάνδου και των πιο παραδοσιακών αστικών κομμάτων της Βουλγαρίας. Ο Σταμπολίσκι υποστήριξε με έμφαση ότι η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του λαού θα έπρεπε να προηγηθεί απέναντι στα φιλόδοξα σχέδια εθνικού μεγαλείου, έδειξε αποφασισμένος να διατηρήσει την αυτονομία και τη ζωτικότητα της κοινότητας των μικρών ιδιοκτητών ακόμα και σε βάρος μιας ταχύρρυθμης εκβιομηχάνισης και προσπάθησε να χαράξει έναν «τρίτο δρόμο» ανάμεσα στον καπιταλισμό και τον κομμουνισμό, οικοδομώντας μια «πράσινη διεθνή». Με όλα αυτά έφερε στο επίκεντρο του ιδεολογικού του λόγου τα θέματα του «λαού» και του «αντι-ελιτισμού», ενσωματώνοντας τα σε μια συνολική θεωρία για την κοινωνία με βάση την έγγειο ιδιοκτησία ως αρχή κοινωνικής οργάνωσης. Είναι λοιπόν εντελώς σαφείς οι ιδεολογικές διαφορές μεταξύ των λαϊκιστικών και των μη λαϊκιστικών μεταρρυθμιστικών κομμάτων.

Διαφορές στο επίπεδο οργάνωσης: Βενιζέλος και Περόν

Μπορούμε όμως να επισημάνουμε και διαφορές στο επίπεδο των σχέσεων εξουσίας και στις συνακόλουθες οργα-

νωτικές δομές. Στο οργανωτικό επίπεδο, σε συνθήκες εντατικής κινητοποίησης και σχετικά απότομης εισόδου των μαζών στην πολιτική, το βασικό πλαίσιο για τη λαϊκιστική πολιτική συσσωμάτωση παρέχεται από τη χαρισματική, δημοψηφιστική ηγεσία μάλλον παρά από πολύπλοκα δίκτυα πολιτικής πατρωνείας. Κατά κανόνα, οι λαϊκιστικοί ηγέτες διάκεινται εχθρικά απέναντι σε ισχυρά θεσμοποιημένα ενδιάμεσα οργανωτικά επίπεδα είτε πελατειακού είτε γραφειοκρατικού τύπου (όπως αυτά που συναντούμε στα δυτικοευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα και εργατικά σωματεία).

Η έμφαση που δίνεται στο χάρισμα του αρχηγού, στην αναγκαιότητα άμεσης και αδιαμεσολάβητης σχέσης με το «λαό του», καθώς και η σχετικά απότομη διαδικασία πολιτικής συσσωμάτωσης οδηγούν σε οργανωτικές μορφές που έχουν ρευστό και εύπλαστο χαρακτήρα.

Ακόμα και σε περιπτώσεις λαϊκιστικών κινήματων με ισχυρές οργανώσεις βάσης, στο βαθμό που η αφοσίωση των μελών του κινήματος εστιάζεται στο πρόσωπο του αρχηγού, τα τοπικά και ενδιάμεσα στελέχη δεν έχουν καμιά δομική βάση για να εδραιώσουν κάποια σχετική πολιτική αυτονομία απέναντι στον αρχηγό. Ο λόγος είναι απλός: σε συντριπτικό βαθμό, η εξουσία και η νομιμοποίησή τους προέρχονται λιγότερο ή περισσότερο άμεσα από το προσωπικό χάρισμα του αρχηγού.

Το πιο σαφές και χτυπητό παράδειγμα υποβάθμισης των οργανωτικών αυτών διαμεσολαβήσεων και άμεσης σχέσης μεταξύ λαϊκιστικού ηγέτη και οπαδών του

μας το δίνει η περίπτωση του Περόν της Αργεντινής. Πράγματι, με την άνοδό του στην εξουσία ο Περόν κατάφερε να ποδηγητήσει το εργατικό κίνημα παρά το γεγονός ότι υπήρχαν εργατικά σωματεία (ελεγχόμενα από κομμουνιστές και σοσιαλιστές) που προσπάθησαν να αντιταχθούν στο περονιστικό κίνημα και να διατηρήσουν την αυτονομία τους. Όσοι από τους αρχηγούς των σωματείων αυτών προσπάθησαν στην αρχή να αντιταχθούν ανοιχτά στον Περόν εκκαθαρίστηκαν ή τέθηκαν στο περιθώριο· εκείνοι δε που προσπάθησαν να ασκήσουν την επιρροή τους συγκαλυμμένα, συνειδητοποιώντας ότι η ισχύς του περονιστικού κινήματος ήταν αδύνατο να αντιστραφεί, σύντομα αναγκάστηκαν να παραδεχθούν ότι οι προσπάθειές τους να δημιουργήσουν σχετικά αυτόνομες οργανώσεις της εργατικής τάξης μέσα στον περονισμό ήταν καταδικασμένες σε αποτυχία.

Πιο συγκεκριμένα, το 1945 πολλοί διστακτικοί συνδικαλιστές, εντυπωσιασμένοι από την υποστήριξη της εργατικής τάξης προς τον Περόν, αποφάσισαν να βοηθήσουν στη δημιουργία του Εργατικού Κόμματος (Partido Laborista). Με αυτό τον τρόπο ήλπιζαν να επωφεληθούν από την κινητοποίηση των μαζών και να οικοδομήσουν μια ανεξάρτητη πολιτική οργάνωση. Το κόμμα που ιδρύθηκε έπαιξε κρίσιμο ρόλο στη νίκη του Περόν στις εκλογές που έγιναν το Φεβρουάριο του 1946. Στη συνέχεια όμως, όταν οι περονιστές ίδρυσαν το Ενωτικό Κόμμα (Partido Unico) σε μια αποφασιστική προσπάθεια να αφομοιώσουν και να υποτάξουν το Εργατικό Κόμμα, ελά-

χιστοι από τους Εργατικούς κατάφεραν να προβάλουν αποτελεσματική αντίσταση. Παρά το γεγονός ότι τα στελέχη του Εργατικού Κόμματος αντιστάθηκαν στην απόφαση συγχώνευσης με το Ενωτικό Κόμμα, δεν πέτυχαν τίποτε. Ακόμα και οι πιο δημοφιλείς από τους μη περονικούς συνδικαλιστές των εργατικών σωματείων δεν κατάφεραν να αποκτήσουν την υποστήριξη των εργατών. Οι εργαζόμενοι και ιδιαίτερα οι νέοι εσωτερικοί μετανάστες που συνέρρεαν στις πόλεις από την ύπαιθρο είχαν μια άμεση σχέση με τον χαρισματικό ηγέτη. Αυτός ακριβώς ο άμεσος δεσμός μεταξύ του Περόν και των εργατών ευνοούσε την ισχύ και αυτονομία των οργανώσεων της εργατικής τάξης που υπήρχαν πριν από την εμφάνιση του περονισμού.

Εάν λοιπόν αντιπαραθέσουμε τον «καθαρό» αυτό τύπο λαϊκιστικών σχέσεων κυριαρχίας με μια εξίσου ακραία περίπτωση συστήματος πολιτικής πελατείας, οι οργανωτικές διαφορές μεταξύ τους γίνονται εντελώς σαφείς. Είναι αρκετά γνωστή και διαπιστωμένη η περίπτωση των «εγκλωβισμένων ψηφοφόρων» στο σύστημα της πολιτικής πελατείας: περίπτωση όπου οι τοπικοί πελάτες προσδένονται προσωπικά στον τοπικό πάτρωνα σε τέτοιο βαθμό ώστε ο πάτρωνας μπορεί ακόμα και να μεταπηδήσει σε άλλο κόμμα χωρίς να χάσει την πολιτική του πελατεία. Παρά το γεγονός ότι αυτός ο τύπος ακραίου πολιτικού τοπικισμού χαρακτηρίζει γενικά το στάδιο της ολιγαρχικής πολιτικής, οι τοπικοί πάτρωνες κρατούν μεγάλο μέρος της αυτονομίας τους και μεγάλα περιθώρια

ελιγμών ακόμα και στη μετα-ολιγαρχική περίοδο, περίοδο όπου επικρατούν πιο συγκεντρωτικά, λιγότερο παραδοσιακά πελατειακά κόμματα.

Αυτό φαίνεται καθαρά αν κοιτάξουμε, για παράδειγμα, τα αστικά κόμματα της μετα-ολιγαρχικής περιόδου στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Ιδιαίτερα, αναφορικά με το Κόμμα των Φιλελευθέρων του Βενιζέλου, οι προσπάθειες που καταβλήθηκαν για την οικοδόμηση μιας πιο απρόσωπης και γραφειοκρατικής οργανωτικής δομής συνάντησαν συστηματικό μπουϊκοτάζ και σε εθνικό και σε τοπικό επίπεδο. Αξίζει να σταθούμε για λίγο στο σημείο αυτό γιατί δείχνει σαφώς τον διαφορετικό τύπο της σχέσης εξουσίας μεταξύ ηγετών και στελεχών στις περιπτώσεις του λαϊκισμού και του συστήματος της πολιτικής πελατείας.

Από την αρχή της πολιτικής του καριέρας στην κυρίως Ελλάδα, ο Βενιζέλος είχε τη φιλοδοξία να δημιουργήσει το πρώτο σύγχρονο αστικό μαζικό κόμμα στη χώρα. Η πρόθεσή του αυτή εκδηλώθηκε σαφώς στις εκλογές που έγιναν το Νοέμβριο του 1910 όταν πολλοί Φιλελεύθεροι υποψήφιοι προτάθηκαν από διάφορες ομάδες συμφερόντων, πράγμα ασυνήθιστο για την έως τότε ισχύουσα πελατειακή πρακτική ανάδειξης των υποψήφιων βουλευτών. Η στρατηγική αυτή του Βενιζέλου — που θα μπορούσε δυνητικά να οδηγήσει σε μια κομματική οργάνωση βασισμένη σε οργανωμένα συλλογικά συμφέροντα — εγκαταλείφθηκε σύντομα και η ανάδειξη των υποψήφιων βουλευτών επανήλθε στο γνωστό πλαίσιο των άτυπων,

πελατειακού χαρακτήρα διαπραγματεύσεων μεταξύ του αρχηγού του κόμματος και των ισχυρών τοπικών κομματαρχών. Θα πρέπει να σημειώσουμε επίσης ότι ο Βενιζέλος, μετά από αυτή την αποτυχία, προσπάθησε και πάλι σε αρκετές περιπτώσεις να δημιουργήσει σύγχρονες κομματικές δομές, αλλά αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τις προσπάθειές του μπροστά στην άκαμπτη αντίθεση που συνάντησε από ισχυρά πελατειακά στοιχεία. Ο Γ. Μαυρογορδάτος γράφει πάνω σε αυτό τα εξής:

«Συνεπώς οι δομικές μεταρρυθμίσεις δεν θα μπορούσαν να επιβληθούν πάνω στην πελατειακή συνιστώσα του κόμματος παρά μόνο διατρέχοντας τον κίνδυνο όξυνσης των αντιθέσεων που υπήρχαν, ανατροπής της πολύ λεπτής ισορροπίας δυνάμεων με τον αντιβενιζελισμό και μαζικής αποχώρησης από το κόμμα δυσαρεστημένων τοπικών ομάδων. Προφανώς ο Βενιζέλος δεν μπορούσε να αναλάβει έναν τέτοιο κίνδυνο και ο πραγματισμός που τον διέκρινε τον οδήγησε τελικά να δεχθεί στο κόμμα, το 1910 κι αργότερα, αρκετούς τοπικούς κομματάρχες που υποτίθεται ότι είχαν μεταρρυθμιστική νοοτροπία».³

Φαίνεται ότι η απειλή «μαζικής αποχώρησης» δυσαρεστημένων τοπικών κομματαρχών που αντιμετώπιζε ο Βενιζέλος ήταν υπαρκτή και πολύ σοβαρή. Σε αντίθεση

3. G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, 1984, σ. 82.

με τον Περόν, ο Βενιζέλος δεν μπορούσε να παρακάμψει με τόση ευκολία τους τοπικούς κομματάρχες και να απευθυνθεί άμεσα στο λαό. Με άλλα λόγια, η θέση των τοπικών αυτών ομάδων μέσα στο κόμμα του Βενιζέλου ήταν πολύ πιο ισχυρή κι αυτόνομη σε σχέση με τη θέση των συνδικαλιστικών ηγετών και των άλλων ηγετικών στελεχών στο Partido Unico του Περόν. Και η διαφορά, νομίζω, δεν έγκειται στο γεγονός ότι ο Περόν ήταν περισσότερο χαρισματικός ηγέτης απ' ό,τι ο Βενιζέλος αλλά στις διαφορετικές δομικές συνθήκες που επικρατούσαν στις δύο χώρες, συνθήκες που στην περίπτωση της Ελλάδας άφηναν στους χαρισματικούς ηγέτες μικρότερα περιθώρια ελιγμών.

Τελικά, πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι το φαινόμενο της κυρίαρχης ισχύος των πελατειακών ομάδων μέσα στα μεγάλα αστικά κόμματα της Ελλάδας δεν εντοπίζεται μόνο στην περίοδο του μεσοπολέμου. Το συναντούμε και στη μεταπολεμική προ-χουντική Ελλάδα, στα δύο μεγάλα αστικά κόμματα (την Ένωση Κέντρου, κληρονόμο του βενιζελικού κόμματος, και τη συντηρητική Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση) που διατήρησαν χτυπητά πελατειακά χαρακτηριστικά. Πράγματι, στα δύο αυτά κόμματα, τον πυρήνα των οργανωτικών τους δομών αποτελούσαν ευρύτατα δίκτυα πολιτικής πελατείας που ελέγχονταν από κομματάρχες που ούτε εξαρτώντο απόλυτα από την καλή θέληση του αρχηγού του κόμματος ούτε περιορίζονταν από τις τυπικές κομματικές δομές και γραφειοκρατικούς κανονισμούς.

Φυσικά ούτε η ΕΡΕ ούτε η ΕΚ βασιζόνταν αποκλειστικά στα δίκτυα κομματικής πελατείας. Μια σημαντική συνιστώσα της κομματικής τους δομής αποτελούσε η «προσωπική-εύθραυστη» πλευρά, όπως την αποκαλεί ο Legg, της κομματικής τους οργάνωσης.⁴ Με αυτό τον όρο ο Legg αναφέρεται στους βουλευτές εκείνους που για οποιουσδήποτε λόγους δεν είχαν προσωπική πελατεία ψηφοφόρων και που όφειλαν τόσο την επιλογή τους ως υποψήφιων βουλευτών όσο και την εκλογή τους στον αρχηγό του κόμματος. Σε αντίθεση με τα αυστηρά λαϊκιστικά κόμματα, στην Ελλάδα η «προσωπική - εύθραυστη» αυτή πλευρά της κομματικής οργάνωσης ουδέποτε αποτέλεσε ισχυρό στοιχείο είτε στο μεσοπόλεμο είτε στη μεταπολεμική (προδικτατορική) περίοδο. Βέβαια τα πράγματα άλλαξαν ραγδαία με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ, αλλά το θέμα του πασοκικού λαϊκισμού είναι έξω από τα πλαίσια αυτής της εργασίας.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να κάνω μια τελευταία διευκρίνιση όσον αφορά τον ορισμό του λαϊκισμού. Σε αυτό τό άρθρο επικέντρωσα την προσοχή μου στο λαϊκισμό ως έναν τρόπο κινητοποίησης ή ένταξης στην πολιτική σε σχέση με το πέρασμα από τον ολιγαρχικό κοινοβουλευτισμό σε ένα ευρύτερο σύστημα πολιτικής συμμετοχής. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι λαϊκιστικά κινήματα υπάρ-

4. K. P. Legg, *Politics in modern Greece*, 1969, σ. 134-135.

χουν μόνο σε περιόδους περάσματος από την ολιγαρχική στη μετα-ολιγαρχική πολιτική. Παρόλο που τα λαϊκιστικά κινήματα παρουσιάζονται πιο συχνά σε τέτοιου είδους μετασχηματισμό, είναι εμφανές ότι τα συναντάμε και πολύ πιο πριν από την έκλειψη του ολιγαρχικού κοινοβουλευτισμού (όπως π.χ. στην Αργεντινή στα μέσα του περασμένου αιώνα) καθώς και πολύ πιο μετά (όπως στη μεταδικτατορική Ελλάδα).

Παίρνοντας αυτό το σημείο υπόψη μας, θα ήθελα να αμβλύνω περισσότερο τον ορισμό του λαϊκισμού προσθέτοντας στα ιδεολογικά και οργανωτικά χαρακτηριστικά που ανέπτυξα έως τώρα και ένα άλλο στοιχείο που έχει να κάνει όχι τόσο με την εσωτερική δομή όσο με τις επιπτώσεις των λαϊκιστικών κινήματων πάνω στην ολική διάρθρωση μιας κοινωνίας. Από αυτή την πιο γενική σκοπιά μπορούμε να πούμε πως η λαϊκιστική ένταξη ή κινητοποίηση συνήθως αποβλέπει ή έχει ως σύννηθες αποτέλεσμα την ανακατάταξη των σχέσεων κυριαρχίας χωρίς μια ανάλογη ανακατάταξη των σχέσεων παραγωγής· με άλλα λόγια, τα λαϊκιστικά κινήματα, κινητοποιώντας ή εντάσσοντας καινούργιες ομάδες στην πολιτική αρένα, αλλάζουν σημαντικά την πολιτική όχι όμως και την οικονομική σφαίρα.

Έτσι, με αυτό το επιπρόσθετο χαρακτηριστικό, μπορούμε να ξεχωρίσουμε καθαρώς επαναστατικά κινήματα (όπως το ρωσικό και το κινεζικό) από τα καθαρώς λαϊκιστικά κινήματα: από την άποψη ότι στα πρώτα έχουμε σημαντικές αλλαγές και στις σχέσεις κυριαρχίας και τις

σχέσεις παραγωγής, ενώ στα δεύτερα ο μετασχηματισμός περιορίζεται στην πολιτική σφαίρα.

Είναι ακριβώς και γι' αυτόν τον λόγο που η παραδοσιακή επαναστατική αριστερά βλέπει με καχυποψία τα λαϊκιστικά κινήματα ενώ η πιο φιλελεύθερη αριστερά εναντιώνεται πιο πολύ στα πατερναλιστικά/αυταρχικά χαρακτηριστικά τους.

Τώρα εάν χαρακτηρίσουμε ως λαϊκιστικό ένα κίνημα που σκοπεύει να φέρει ή φέρνει αλλαγή στις σχέσεις κυριαρχίας, τότε αποκλείουμε όχι μόνο τα επαναστατικά κινήματα που ανέφερα πιο πάνω αλλά επίσης, στην άλλη άκρη, λαϊκές κινητοποιήσεις τόσο εφήμερες που ούτε φέρνουν ούτε σκοπεύουν να φέρουν αλλαγές στις σχέσεις κυριαρχίας· για παράδειγμα, περιπτώσεις όπου ηγέτες κινητοποιούν λαϊκά στρώματα μόνο για να επιφέρουν την αντικατάσταση ενός ηγεμόνα από έναν άλλον, καταφέροντας, μετά την αλλαγή προσώπων, να ξαναβάλουν το λαό στη «θέση του», δηλαδή να τον θέσουν ξανά εκτός της ενεργούς πολιτικής. Τέτοιες κινήσεις δεν θα τις θεωρούσα ως λαϊκιστικές — αφού δεν επιφέρουν καμιά θεσμική αλλαγή στις σχέσεις κυριαρχίας.

Μεταξύ των δύο αυτών άκρων, δηλαδή του επαναστατικού κινήματος και της εφήμερης κινητοποίησης, τα λαϊκιστικά κινήματα —σε κοινοβουλευτικά καθεστώτα και μη— επιφέρουν μια αρκετά μόνιμη αλλαγή στις σχέσεις κυριαρχίας ενεργοποιώντας τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα με τα ιδεολογικά και οργανωτικά μέσα που ανέπτυξα πιο πάνω.

Δυο λόγια τέλος για τη διάκριση μεταξύ *λαϊκισμού* και *φασισμού*. Ο φασισμός εμπεριέχει όλα τα στοιχεία του λαϊκισμού: δηλαδή την έγκληση προς το λαό και την αντίθεση σε ένα κατεστημένο, την άμεση σχέση αρχηγού-οπαδών, καθώς και την αλλαγή στις σχέσεις κυριαρχίας χωρίς παράλληλη αλλαγή στις σχέσεις παραγωγής. Αντίθετα όμως με το λαϊκισμό, ο φασισμός αλλάζει τις σχέσεις κυριαρχίας κατά πολύ πιο ολοκληρωτικό τρόπο, καταστρέφοντας παντελώς την κοινωνία πολιτών — πράγμα που δεν συμβαίνει με το λαϊκισμό.

Πράγματι, ακόμα και αν στραφούμε σε δικτατορίες λαϊκιστικού τύπου, αυτές καταργούν τον πολιτικό πλουραλισμό μόνο, όχι και τον κοινωνικό. Από την άλλη μεριά, ο φασισμός ισοπεδώνοντας κάθε αυτόνομο κέντρο και διεισδύοντας σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής, καταργεί και τον πολιτικό και τον κοινωνικό πλουραλισμό. (Άρα, αντίθετα με τον Laclau, δεν βλέπω το φασισμό ως έναν τύπο λαϊκισμού).

Συμπερασματικά, στο άρθρο μου προσπάθησα να υποστηρίξω τέσσερα σημεία:

1. ότι μια ικανοποιητική θεώρηση του λαϊκισμού πρέπει να λάβει υπόψη όχι μόνο τις ιδεολογικές αλλά και τις οργανωτικές διαστάσεις του φαινομένου·
2. ότι αυτό μπορεί να επιτευχθεί με το να δει κανείς το λαϊκισμό ως έναν τρόπο ένταξης των λαϊκών τάξεων στην ενεργό πολιτική — συγκρίνοντάς τον με

διαφορετικούς τρόπους ένταξης (όπως τον «πελαταιακό» και τον πιο αυτόνομο, «ενσωματικό» ή γραφειοκρατικό)·

3. ότι σε ημιπεριφερειακές καπιταλιστικές κοινωνίες που απέκτησαν σχετικά νωρίς κοινοβουλευτικούς θεσμούς, το πέρασμα, στις αρχές του 20ού αιώνα, από τον ολιγαρχικό κοινοβουλευτισμό σε ένα σύστημα ευρύτερης λαϊκής συμμετοχής έγινε είτε με την ανάπτυξη λαϊκιστικών κινημάτων (όπως στη Βουλγαρία και την Αργεντινή) είτε με τη διεύρυνση των ήδη υπάρχοντων παραδοσιακών δικτύων εκλογικής πελατείας — όπως στην Ελλάδα· και,
4. ότι η λαϊκιστική κινητοποίηση διαφέρει από την επαναστατική στο ότι επιφέρει αλλαγές μόνο στις σχέσεις κυριαρχίας και όχι και στις σχέσεις παραγωγής· καθώς επίσης ότι διαφέρει από το φασισμό στο ότι οι αλλαγές στις σχέσεις κυριαρχίας είναι μεν σημαντικές χωρίς όμως να είναι και ολοκληρωτικές.

Τελειώνοντας, παρόλο που δεν έχω χρόνο να αναπτύξω το θέμα, θέλω να σημειώσω πως ακόμα και σήμερα, σε όσες ημιπεριφερειακές κοινωνίες κατόρθωσε να επιβιώσει ο κοινοβουλευτισμός, ο λαϊκισμός και το πελαταιακό σύστημα ένταξης αποτελούν τους δύο βασικούς τρόπους οργάνωσης της πολιτικής ζωής.

